

UN LUGAR DE HONRA NA LIX. MARÍA VICTORIA MORENO

A PLACE OF HONOUR IN CHILDREN'S LITERATURE.
MARÍA VICTORIA MORENO

Blanca-Ana Roig Rechou
ICE - Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Un breve percorrido pola historia da Literatura Infantil e Xuvenil galega para situar a María Victoria Moreno, a homenaxeada no Día das Letras galegas de 2018, nun lugar de honra. Demóstrase que moitas das obras que conforman a produción da autora, pouco extensa pero intensa, foron fundamentais para a consolidación da Literatura Infantil e Xuvenil galega. De aí que María Victoria sexa recoñecida como unha pioneira na constitución dese sistema literario e unha impulsora da educación literaria, ben planificada, a partir da boa literatura co obxectivo de axudar á conformación de lectores competentes.

Abstract: My paper will begin by exploring Galician Children's and Young People's Literature before discussing María Victoria Moreno, the writer honoured on the 2018 Galician Literature Day, and her role in this literary system. I will attempt to show that a good part of her work (not very extensive but highly intense) was essential for the consolidation of Galician Children's and Young People's Literature. That is why Moreno is recognized as a pioneer in its construction and a promoter of a well-planned literary education from the basis of good literature whose aim is to create proficient readers.

Palabras chave: María Victoria Moreno, Literatura Infantil e Xuvenil, Día das Letras Galegas, educación literaria, lector competente.

Key words: María Victoria Moreno, Galician Children's and Young People's Literature, Galician Literature Day, Literary Education, proficient reader.

A Pedro Cerrillo.
In memoriam.

INTRODUCCIÓN

Con motivo de lle dedicar o Día das Letras Galegas, neste ano que remata, a María Victoria Moreno Márquez (Valencia de Alcántara, Cáceres 1939-Pontevedra 2005) tivemos a oportunidade de recordar a súa biobibliografía por medio de traballos, de magnífica feitura, debidos á autoría de Marilar Aleixandre, Fina Casalderrey, Ánxela Gracián, Montse Pena, Xavier Senín e Isabel Soto, quen realizaron diferentes propostas para percorrer e recrear a vida e obra da homenaxeada, dentro das posibilidades que ofrece o termo literario *biografía* (DiTerLi 2006), e un amplo abano de reflexións que deron conta do seu quefacer literario, docente e humano, así como moitas reedicións e compilacións da súa produción édita e inédita¹.

Tamén se nos invitou a recordar como se iniciou e se consolidou o sistema literario infantil e xuvenil en Galicia para observar o papel da homenaxeada na súa conformación, tan próxima no tempo que aínda falta perspectiva para analizala seguindo metodoloxías literarias.

Para responder aos recordos, tentaremos facer un brevísimo percorrido polo desenvolvemento da Literatura Infantil e Xuvenil en Galicia², un sistema literario esquecido durante moito tempo, aínda máis que a propia lingua galega, pois no Rexurdimento (Século XIX), os intelectuais que se preocuparon por visibilizar a lingua e cultura galegas, por motivos varios, non se ocuparon, agás algunha excepción³, de escribir na lingua de noso pensando nos máis novos, nun momento en que se publicaron obras chave da Literatura Infantil e Xuvenil Universal⁴ e que

- 1 Como se pode seguir pola “Contribución a unha bibliografía de e sobre María Victoria Moreno”, de Belén Bouzas Gorgal (2018) e polos moitos traballos que amigos, docentes e investigadores deixaron este ano como recordo da súa vida, facer e, sobre todo, análises das obras da autora. Son bos exemplos os realizados por: X. Alonso Montero, X. Senín e I. Soto, F. Casalderrey, E. Agreló, M. Aleixandre, L. Alonso Girgado, L. Cochón, M. X. Fernández, M. Fernández-Vázquez, C. Ferreira, M. Fuentes, A. García Teijeiro, A. Gracián, E. Mejuto, I. Mociño, M. Neira, D. Otero, V. Pousada, X. Rábade, M. Uhía, en Roig (2018a); os de B. Bouzas e B. A. Roig, P. Ferriol, M. V. Moreno, X. Senín, X. Alonso Montero, M. Agís, C. Franco-Vázquez, A. Gracián, M. Neira, M. X. Nogueira, V. Pousada, A. Requeixo e I. Soto, en Roig (2018b); F. Casalderrey, M. Pena, M. Dacosta, S. Sánchez, M. Queixas, A. García Teijeiro, E. Ríos, C. Vidal, en Queixas/Sánchez (2018); ademais dos traballos citados nesta achega.
- 2 Unha ampliación deste percorrido pode hoxe seguirse por *Historia da Literatura Infantil e Xuvenil* (Roig 2015) onde varias estudosas dan conta da evolución da LIX a través dos tempos.
- 3 Caso de Amador Montenegro Saavedra.
- 4 *Ivanhoe* (1820), de Walter Scott; *The Last of the Mohicans* (1826), de James Fenimore Cooper; *Oliver Twist* (1837), de Charles Dickens; *Struwwelpeter* (1845), de Heinrich Hoffmann; *Moby-Dick* (1851), de Herman Melville; *Les Petites Filles Modèles* (1857), de Sophie Rostopchine, Condessa de Segur; *Little Women* (1862), de Louise M. Alcott; *Alice's adventures in Wonderland* (1865), de Lewis Carroll; *Heidi* (1881), de Johanna Spyri; *Le avventure di Pinocchio* (1883), de Carlo Collodi; *The Sea Cook or Treasure Island* (1883),

a escolarización era unha meta da sociedade, debido ao triunfo da revolución industrial e á puxanza da burguesía como clase, que levaron a un interese oficial pola alfabetización da infancia e das clases populares, e aos escritores a tomar verdadeira conciencia do seu receptor. Este cambio non chegou nesa altura a Galicia.

Así, os textos que se consumían en lingua galega no XIX, dirixidos a un lectorado novo, eran tan inexistentes como o propio lectorado, imprescindible para poder pechar o ciclo literario, aínda que a semente estea nos materiais de transmisión oral que voan de pobo en pobo coas adaptacións axustadas aos modos de vida e ás súas culturas.

Os primeiros libros dirixidos á infancia, xa formativo didácticos, xa formativo literarios, os *preliter*, é dicir, eses artefactos que lle abren as portas e fiestras á infancia para iniciala na lectura (Roig 2018c), só chegan aos galegos en español, a lingua oficial da pouca escolarización que existía, tanto no século XIX como na primeira metade, ben cumprida, do XX, o que condicionará a evolución dos habitantes de Galicia, pois non esquezamos, como dixo Antón Figueroa (2001: 83) que a lingua é un dos elementos fundamentais para a identificación dunha nación e dunha literatura, e en palabras de Itamar Even-Zohar (1994) é un dos elementos básicos na configuración das nacións.

En Galicia, debido aos condicionantes citados, houbo que esperar ao período que Anxo Tarrío (1988, 1994) denominou Época Nós (1916-1936), para ver publicadas as primeiras obras literarias dirixidas aos novos cunha certa continuidade, sen esquecer que nestes tempos a lingua do ensino oficial seguía a ser o español, polo que o avance da LIX en galego non foi moi forte a nivel de recepción, pero si de intención por parte de grupos militantes na defensa da lingua e cultura galegas como foron, sobre todo, as Irmandades da Fala e o Grupo Nós⁵.

A Guerra Civil (1936-1939) e as súas consecuencias provocaron que a LIX non comezase a ter consideración literaria ata a década dos sesenta, pois o momento bélico foi aproveitado para formar nos valores de cada un dos bandos enfrontados, e a nova política imposta despois, na Ditadura, levou a que os gobernantes, conscientes de que é desde a infancia desde onde se adoutrina (García 2018: 15-22), só deixaban que se publicase literatura moralizadora e se censuraba todo o que

de Robert Louis Stevenson; *Cuore* (1886), de Edmundo de Amicis; entre outras moitas, como as obras de Jules Verne e as recompilacións dos irmáns Grimm.

5 Caso das primeiras obras literarias dedicadas aos nenos das Escolas das Irmandades da Fala: *Margarida a do sorriso da Aurora* (1927), de Evaristo Correa Calderón, iniciadora do subsistema literario xuvenil galego e *Conto de Guerra* (1928) de Camilo Díaz Valiño, iniciadora do subsistema infantil, deixando a un lado outras obras que tamén foron fundamentais no agromar desta literatura como as debidas a X. F. Filgueira Valverde (J. Acuña), a Á. de las Casas e, mesmo, as apostas de empresas editoriais como a da Colección Céltiga que acolleu a tradución de *Os catro cisnes brancos* (lenda celta, 1922).

se saíse do marco imposto (Cerrillo/Sotomayor 2016), marco que non aceptaba a escrita en lingua galega.

Neste ambiente formáronse as xeracións nadas na guerra e na inmediata posguerra, como é o caso de María Victoria, quen contaba que:

A Literatura estivera prohibida para min. Eu non lera *El Quijote* por ser muller. Non mo permitiran. Seica me podía pervertir... No tempo en que meus irmáns podían lelo, a min dedicáronme a aprender a bordar e zurcir. O exercicio da lectura nunca se practicou en liberdade na miña casa. Por exemplo, Pérez Galdós era ímprobo e impío, Clarín... ¡Deus Santo! Clarín era Clarín. A Unamuno tampouco; non sei que cura dixera “Unamuno, con la gracia resistida”. E claro, todo isto foi unha verdadeira pena. (Neira Cruz 1999: 12).

Á Literatura infantil e Xuvenil, nese momento, pasoulle case o mesmo que á lingua e a unha boa parte das mulleres, pois na década dos sesenta non se podía falar de normalización lingüística e polo tanto literaria e menos de igualdade de xénero, aínda que xa comezaban as reivindicacións cara á consideración e emerxencia, pero en todos os casos hai que esperar a finais dos anos sesenta para comezar a ver un certo aperturismo, ao tempo que ía perdendo forza a rixidez do réxime.

Por iso, as obras innovadoras no sistema literario infantil e xuvenil xurdiron en Galicia cun certo entusiasmo a finais da década dos sesenta, caso de *Memorias dun neno labrego* (Buenos Aires, 1961; Galicia, 1968), de Xosé Neira Vilas, no subsistema xuvenil e *A galiña azul* (Galaxia, 1968), de Carlos Casares, no infantil, gañadora do 1º Concurso de Contos Infantís O Facho, unha institución fundamental no desenvolvemento da LIX galega (Agrelo 2000), á que lle podemos sumar a aposta da Editorial Galaxia por esta literatura co consorcio establecido, sobre todo, coa editorial catalá La Galera para publicar obras infantís traducidas ou adaptadas ás linguas de España (castelán, catalán, éuscaro e galego) a partir de calquera das linguas de orixe. Consorcio que publicou a primeira obra galega, *Polo mar van as sardiñas* (1967), da autoría de Xohana Torres, a primeira escritora da produción galega de LIX, que nesta década, contando as obras citadas, estaba formada por seis obras narrativas, tres poemarios, unha obra de literatura dramática e catro traducións, o que suman catorce obras, das que as máis pertencían ao subsistema infantil, máis apoiado, debido a que se consideraba prioritario achegarse á infancia para formar lectores competentes no futuro inmediato, no que se aventuraba un recoñecemento da lingua e cultura galegas. En contra dos pronósticos que levaban a pensar que esta literatura era cousa de mulleres, só asinaron catro: Xohana Torres, Pura e Dora Vázquez e Edelmira Cacheda.

A pesar deste aumento na produción, non podemos falar de consolidación, xa que non contaba a LIX en lingua galega cos apoios precisos no sistema educativo, do que dependeu e depende moito. Seguíase a privilexiar a lingua española, o que levaba á non consideración das obras galegas na planificación da educación literaria, metodoloxía ou intervención que axuda a propoñer lecturas recreativas e orientadas nos centros educativos cara á consecución dun lector competente.

CONTEXTO NA CHEGADA A GALICIA DE MARÍA VICTORIA MORENO

María Victoria Moreno chegou a Galicia precisamente nesa década dos sesenta (1963)⁶, cando aínda non se publicaran as obras para a infancia e mocidade citadas máis arriba. Chegou cargada de experiencias vividas na súa contorna familiar e educativa, as cales lle permitiron visións amplas do período da posguerra, pois ao ser filla de militar vencedor viviu na abundancia nos seus primeiros anos, pero na preadolescencia, ao morrer seu pai e súa nai ter que se incorporar ao maxisterio, sufriu carencias económicas, e mesmo culturais, que a marcaron emocionalmente, a pesar de que a súa familia puido superar moitos atrancos e darlles estudos superiores aos fillos. Por iso María Victoria, unha muller intelixente e sensible, como se recordou en moitos traballos que se publicaron en 2018, chegou a Galicia cunha certa formación filolóxica e iniciada no compromiso social.

A formación filolóxica empezouna no bacharelato da man, fundamentalmente, dunha profesora (Rosa Juliá) que a achegou ao mundo clásico e á etimoloxía, e duns mestres cos que se atopou na Universidade Central de Madrid (hoxe Complutense), innovadores e críticos co sistema establecido, que a invitaron a ler, a apreciar a literatura, como declaraba ela mesma: “Ata o encontro na Universidade cos meus grandes profesores (Rafael Lapesa, Dámaso Alonso...) eu non descubrín o gusto pola literatura” (Neira Cruz 1999: 12-13). Gusto que se pode seguir pola súa biblioteca persoal e pola súa obra en xeral.

O compromiso social levouna a implicarse no desenvolvemento da lingua e cultura galegas:

Decateime de que aquí a palabra estaba reprimida, o galego era a palabra dos pobres, dos mariñeiros, dos labregos... Nas escolas, os nenos que falaban galego eran humillados constantemente e ata pagaban multas. Daquela comprometi-me afectiva e socialmente a axudar a esta xente a defender a súa lingua (Varela 2001: 2).

⁶ Curiosamente, o ano no que comezaron as celebracións do Día das Letras Galegas, dedicado a Rosalía de Castro, a escritora universal. Parece unha premonición.

Por iso, en pouco tempo, aprendeu galego por decisión propia, e iniciou a súa loita por dignificalo desde a docencia, a escrita, a actividade pública e o uso cotián. Posiblemente iniciou esta aprendizaxe como oínte en Pontevedra, dada a súa facilidade para os idiomas, pois como ela mesmo manifestou: “Eu sei catalán, portugués, francés, moi ben italiano... Por iso, xa cando cheguei a Pontevedra empecei a chamar a atención pola miña capacidade para o galego” (Neira Cruz 1999: 13) e, sobre todo, a partir de ter gañado a oposición de profesora de Lingua e Literatura españolas e ser destinada, no ano 1965, a un instituto de Lugo, onde traballou con compañeiros implicados no rexurdir da lingua e cultura galegas e, sobre todo, no contacto cos alumnos que proviñan do rural, quen lle axudaron a adquirir a lingua, e, entre todos (alumnos e profesores), lle fixeron coñecer hábitos cidadáns e rurais de celme galego. Entre os profesores, estableceu profunda amizade con Xesús Alonso Montero, director do departamento ao que ela se incorporou. Todo este coñecemento levouna a afirmar que

Foi en Lugo onde Galicia se revelou ante os meus ollos, enteira, no seu ser, na súa cultura, no seu feitizo, na súa problemática e na súa lingua. Esta revelación foi posible gracias a Xesús Alonso Montero, que explicaba brillantemente a Literatura española e sabía achegarse ós alumnos na lingua que eles entendían; foi tamén posible gracias ós meus alumnos, que escoitaban benevolmente as miñas explicacións de sintaxe española e dábanme a corrixir fermosos poemas nos que falaban na lingua deles das súas inquedanzas e das súa arelas. Lugo é unha páxina indeleble da miña vida. Galicia aniñou no meu corazón naqueles dous cursos que traballei en Lugo (Moreno 1994a: 109).

MARÍA VICTORIA NA LITERATURA INFANTIL E XUVENIL GALEGA

Foi na ilusionante década dos setenta cando María Victoria comezou unha actividade cultural frenética axudando a que o galego saíse da gaiola familiar e veciñal para entrar pouco e pouco nas distintas institucións. Fíxoo consciente, desde o seu prisma formativo, a súa vocación docente e a súa implicación social, da necesidade, cada vez máis forte, de defender a lingua galega, reducida durante décadas á clase traballadora, os máis oprimidos, e que seguía a ser motivo de sancións e censuras, como as sufridas por ela mesma, por mor da intransixencia do réxime. Só por impartir aulas en galego, ter amizades claramente opostas ao réxime e falar esa lingua sendo castelá, abríronlle ficha policial e negáronlle a renovación do pasaporte, e isto a pesar de que xa estabamos nunha época de

apertura da ditadura, pois eran os primeiros anos da década dos setenta, nos que se ían conseguindo liberdades malia as prohibicións.

A LIX, neste contexto, iniciou o seu ascenso da man de moitos axentes que puxaron para ir conformando o sistema: asociacións, movementos cooperativos, sobre todo de docentes e persoas implicadas no desenvolvemento da lingua e cultura galegas en xeral, mudanzas no sistema educativo coa incorporación das linguas chamadas “nativas” aos *curricula* e, ao final da década, ao ensino regrado o que motivou un aumento das publicacións periódicas e un maior apoio das editoriais. A pesar destes avances, aínda que o número de obras pasou a corenta títulos galegos e trinta e catro traducidos, non podemos falar de consolidación; si do inicio da conformación do sistema, pois xa se podían escoller obras en lingua galega para a educación literaria. As mulleres seguiron en minoría, só foron sete as que publicaron algunha obra, pero aínda así seguíase a pensar que a LIX era cousa de mulleres, posiblemente debido a que as estatísticas cuantifican como maioría as lectoras e mediadoras.

Entre esas obras, está o primeiro relato en galego de María Victoria, “Crarisca e o luceiro”, que foi galardoado co segundo premio do Concurso de Contos Infantís da Agrupación Cultural O Facho, tan importante para este novo chanzo da LIX galega, e que no 1973 foi incorporado á súa primeira obra infantil, *Mar adiante*, coa que, segundo dixo a autora, asinou para sempre o compromiso coa lingua e cos nenos de Galicia, “só escribo en galego, só escribo para nenos [...]” (Moreno 1994a: 110) e fíxoo, como tamén dixo: “porque quixen. Non porque non soubese facelo para adultos” (Neira Cruz 1999: 14). Certamente na escrita para adultos xa demostrara o seu bo facer e con alto recoñecemento⁷. Agora achegábase a unha escrita, incluso máis esixente porque:

Hai que ter presente o valor da palabra á hora de escribir. A palabra que ten significado, que ten beleza, que ten gracia... A palabra que fará que os novos lectores amen a palabra (Neira Cruz 1999: 15).

E, en consecuencia, tamén a literatura desde a que, como sinalou ela mesma en varias entrevistas e comentarios, non se deben facer concesións á frivolidade lingüística e literaria, á moralidade establecida senón só ás normas poéticas e

7 Pois quedou entre as catro finalistas do Premio Café Gijón coa novela *Alcores de Donalvar* (1969) e gañou o primeiro premio dos Jogos Florais Minho-Galaicos, convocados pola Associação Cultural e Recreativa O Convívio de Guimarães, na modalidade de relato, con “La casa de las Marías”, publicados no volume recopilatorio dos relatos premiados: *Jogos Florais Minho-Galaicos* (Guimarães: Associação Cultural e Recreativa O Convívio, 1970-1971), onde lles dá voz ás mulleres e manifesta a súa rebeldía interior ante as imposicións.

retóricas e ás metodoloxías filolóxicas que rexen a boa literatura desde os clásicos, moitos deles lidos por ela e recoñecidos na súa biblioteca persoal, como xa adiantamos, e como deixou constancia tamén na súa produción literaria e na ensaístico-divulgativa e formativa, conformada por *Literatura. Século XX. Iniciación universitaria* (1985), *Literatura 3º BUP* (1987), manuais realizados con Rábade Paredes o primeiro, e co mesmo Rábade e Luís Alonso, o segundo. Ademais de *As Linguas de España* (1991a) e *Verso e prosa* (1991b) da súa autoría, obras nas que se posicionou, xunto a outros docentes e investigadores, a favor do estudo e ensinanza da Literatura, pois aínda que se dubide de se se pode ou non ensinar Literatura, como dixo Darío Villanueva, polo menos e nada menos, se pode estudar e ensinar “fenomenológicamente la ontología y la epistemología de la obra de arte literaria. Qué es y cómo se accede a ella mediante un acto de cocreación, que es la lectura” (Viñas 2018: 340).

María Victoria, con *Mar adiante*, subtitulada *Historias de nenos pra nenos*, respondeu ao que defendía, á boa literatura, e pasou a ocupar un lugar de honra na LIX galega, pois, ademais de ser a segunda autora que se incorporou á produción para os máis novos en lingua galega, achegou novidades temáticas e de arquitectura textual que non foran practicadas, ou o foran doutro xeito, na pouca produción coa que contaba a LIX. Polo tanto é unha pioneira, como podemos constatar ao esmiuzar *Mar adiante*. Obra na que podemos comezar salientando a súa arquitectura que ofrece novidades en relación coas obras publicadas ata o momento. Pártese dunha estrutura clásica, unha historia principal que desenvolve ben o relato, pero agora sobre ela engárganse historias independentes, que se contan uns personaxes a outros ou ben os maiores á xente máis nova. En todas as historias preséntanse unha ensinanzas á maneira das fábulas clásicas, non das neofábulas moralizadoras. Ademais, esta arquitectura narrativa intertextualiza, salvando as distancias no tempo e en relación co lector esperado, cunha das obras de cabeceira de María Victoria como é *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, onde Cervantes incluía novelas extraíbles.

Foi tamén pioneira na reescritura dos contos populares, non optando polo uso instrumental senón polo humanizador e mesmo ideolóxico (Valriu 2010; Ferreira 2010) e pola súa adaptación á contorna galega, como pode constatarase ao ler unha das historias intercaladas: a da traballadora Mariquiña, que se atopou co temido lobo e se fixo a súa amiga, na que se presenta un lobo bo e non o feroz ao que había que matar ou castigar, segundo as épocas, un personaxe prototipo que se introduciu no imaxinario infantil desde as fábulas ata o conto de *Carapuchiña vermella*. Agora a este lobo bo, humanizado, ao que Mariquiña lle chama can (ese animal de compañía querido polos máis novos e por María Victoria sempre), pois a

coidou cando foi sorprendida pola chuvia e se refuxiou na súa cova, queren matalo e mesmo chegan a ferilo, sen saber o ben que fixera, pero Mariquiña avisou:

–Este lobo é mellor ca vós. Deixoume durmir na súa casa, quentoume co seu corpo, sacoume o medo dos lóstregos... E agora está ferido o pobriño.

Os homes non entendían nada. A nena engadiu:

–Este lobo é o meu can. Compre darlle o mesmo agarimo que el me deu a min.

[...]

Agora o lobo chámase Garimoso. [...]

As xentes da comarca, ó saberen esta historia, comezaron a trata-los lobos con máis respecto. Agora xa non lles poñen garabelos nin lles falan mal deles ós rapaces. (1973: 39-40).

Pero non só é o lobo o que se humaniza, os animais, os piratas... afloran a partir das mellores narracións de transmisión oral, así como mitos, símbolos do imaxinario infantil, recoñecidos por quen teña un intertexto ben conformado, obxectivo de María Victoria, que sabía moito de como formar un lector competente a partir dunha boa empatía co receptor, como demostrou nesta obra ao introducir un lector ao que se dirixe no propio texto para reforzar o realismo da narración, e recordarlle ou ofrecerlle esas referencias desde a transmisión oral (Carapuchiña, ratiña...) e a literaria, esa que nos leva aos clásicos porque, como dixo Cerrillo (2016: 101).

Sabido es que la formación humanística debe sustentarse, entre otros pilares, en la lectura de los clásicos, porque en sus historias y en sus textos está contenida buena parte de la cultura y tradición del mundo, porque son modelos de escritura literaria, porque son una herencia dejada por nuestros antepasados y porque han contribuido a la formación de un imaginario cultural que ha aportado una peculiar lectura del mundo en sus diferentes épocas.

Por iso nas reescrituras elixidas por María Victoria, ponse en valor a importancia dos clásicos da transmisión oral, dos “modernos” que defendeu Charles Perrault, aínda que tivese que asinar, no 1697, *Histoires ou contes du temps passé, avec les moralités*. *Contes de ma mère L'Oye* co nome do seu fillo, posiblemente porque as normas de prestixio literario vixentes durante esa época determinaban que escribir contos de fadas, ou escribir para a infancia, eran actividades indignas para un gran escritor, cousas de mulleres. Tamén a recorrencia a fórmulas do

Cancioneiro infantil, tan estudado por Pedro Cerrillo (2017)⁸, fonte básica de achegamento aos textos poéticos e contedor de elementos básicos do imaxinario infantil, sen esquecer o empeño de recordar obras de clásicos, como *O Quixote*, xa citado e *O principíño*, presente en *Mar adiante* a partir do diálogo do lobo con Mariquiña, próximo ao do piloto co príncipe.

María Victoria tamén é a primeira escritora en galego que se posicionou, con amabilidade, ante un modelo de ensino diferente ao instalado por mor dun sistema educativo caduco e burocratizado, que ela ben coñecía polo exercicio docente e por experiencias familiares, como recordou na obra premiada no concurso do Café Gijón. Un modelo educativo con prácticas escolares baseadas no castigo físico e psicolóxico, como xa denunciara Xosé Neira Vilas a través de Balbino, e que estaban aínda vixentes a pesar dos esforzos realizados por docentes comprometidos coa renovación pedagóxica, e, polo tanto, cunha escola activa, participativa, inclusiva, en contacto coa natureza, por iso:

O “Arroás” foi certamente unha escola diferente porque os rapaces aprenderon moitas cousas nos días que botaron nela. Pero aprendéronas falando co capitán, xogando cos mariñeiros, ollando para as estrelas ou mesmo facendo trasnadas cando os maiores non os viamos (1973: 18).

Finalmente, debemos remarcar outras temáticas e recursos novidosos como o tratamento da morte, a defensa da natureza, a postura contrastiva realidade-fantasmía (soño); cidade-aldea; mar e terra (Mociño 2017: 50); vaidade-ruindade; opresión-liberdade...; ecoloxismo; amor polos animais; recorrencia a nomear aos seus personaxes co nome de amigos, coñecidos, animais de compañía propios, un trazo que lle dá realismo á narración; para rematar é de salientar a precisión da linguaxe e a elección dun léxico adecuado, e se é descoñecido, ou se cre descoñecido, aclárase por medio de vocabularios finais. Unha serie de características poéticas, moitas delas xa sinaladas por Carmen Blanco (1991), Isabel Soto (1999, 2000) e eu mesma noutros traballos.

Seguiulle a *Mar adiante* “O cataventos”, relato que mereceu o primeiro premio do VIII Concurso de Contos Infantís O Facho (1975) e que foi publicado en 1979 en libro, reeditado en 1989, onde se volve á transmisión oral, a unha nova fábula para falar de liberdades, de respecto polo outro, de envexas, de egoísmo,

8 Investigador que nos acaba de abandonar e que deixou, tamén, unha pegada imborrable, debido a que foi unha figura fundamental na visibilización, desde o ámbito universitario sobre todo pero non só, da Literatura Infantil e Xuvenil. Creador e director do CEPLI, centro de investigación e divulgación da LIX desde a Universidade de Castilla-La Mancha, campus de Cuenca. No caso que nos ocupa, por citar as súas derradeiras achegas, é tamén de salientar Cerrillo/Sánchez (2017).

de ambicións desmedidas, de soidade, de tiranía, con certa semellanza co personaxe de Manolito Listón da obra de Carlos Casares, *A galiña azul*, e mesmo do mestre dos nenos e nenas de Portosouril. Repítese dalgún modo a estrutura do relato, aínda que agora é un narrador, non unha narradora, e os personaxes non son maioritariamente femininos como ocorreu en *Mar adiante*.

Na década dos oitenta, a Literatura Infantil e Xuvenil galega comezou a se consolidar da man de asociacións e axentes divulgadores, promotores e canonizadores, como por exemplo os premios literarios. Os escritores galegos xa competían cos das outras linguas de España no Premio Nacional que, en 1986, recaeu na obra *Das cousas de Ramón Lamote*, de Paco Martín. Comezou así a consolidación da LIX galega, pois agora xa se editaron cincocentos títulos, dos que catrocentos foron traducións, feito que demostra o inicio da normalización, pois xa non se teme perder a identidade ao aceptar o foráneo, senón que se recibe con entusiasmo para saber máis. As mulleres creadoras aínda foron un número reducido en comparanza cos homes. Podemos recordar a vintecinco autoras que escribiron ao redor de cincuenta e cinco obras.

María Victoria participou activamente nesta evolución e non só como escritora senón tamén como tradutora. Nesta década iniciou o transvase desde as linguas que ela máis controlaba (castelán, catalán, francés, italiano, portugués) ao galego ou do galego cara a elas, de autores galegos, dela mesma ou de autores foráneos.

Como escritora, agora recoñecida e admirada pola súa obra e retórica culta, publicou catro obras das que dúas volven a se colocar nun lugar de honra na LIX galega e a recoñecer a súa fundamental axuda na conformación e consolidación do sistema literario infantil e xuvenil.

Iniciou a década con *La niebla* (1985), publicada primeiro en castelán, posiblemente por problemas editoriais, pois ela escribía xa en galego, pero non se publicou nesta lingua ata a década seguinte. Agora a narradora é novamente unha muller e vólvese falar sobre todo de soidade.

En 1986 publicou *A festa no faiado*, conto fantástico pero con técnicas realistas, narrado por unha boneca humanizada, con apelacións constantes ao lector e na que se repiten motivos e temas das obras anteriores: espazo no que se desenvolven as historias (Portosouril), amor polos animais, repetición de personaxes, como por exemplo o cataventos, volta ás reescrituras e intertextualidades (*O soldadiño de chumbo*, *Pinocchio*...). Todo envolto en lirismo, fantasía e amargura.

Foi no ano 1986 cando irrompeu, de novo, cunha obra ben novidosa: *Leonardo e os fontaneiros*, que presentara ao premio Barco de Vapor 1985 e merecera o terceiro premio. Unha obra que podemos situar no subsistema xuvenil pero coa fronteira cara á franxa de idade da preadolescencia.

Entre as novidades que presenta son de salientar o realismo co que se achegou a un lectorado adolescente cunha linguaxe moi próxima a esa etapa difícil, do paso da nenez á mocidade; aos seus problemas, adaptacións, incompreensións, cunha serie de reflexións propias da idade, que se transmiten a través da aventura interior do protagonista: un fontaneiro, un rapaz de catorce anos, que lle conta ao seu can –volvemos a este animal de compañía– todas as súas preocupacións, as relacións cos compañeiros, a súa visión do profesorado, incidindo na dualidade contrastiva: escola tradicional-escola renovada, que se defende, tema xa tratado na outra obra que a significou.

A estrutura desta, organizada de forma aberta, un crebacabezas, ao estilo das coleccións de libro-xogo, seguindo a liña establecida noutras literaturas e coleccións que estaban a funcionar como lecturas recreativas, caso da colección *Elige tu propia aventura*, da editorial Timun Mas. Estrutura á que a escritora se refire xa no limiar que encabeza o volume, que informa que hai varios xeitos de ler o libro: ou ben de forma lineal, como un libro normal, ou seguindo as instrucións que se dan ao rematar cada capítulo, onde se nos invita, se queremos, a avanzar ou retroceder na narración e polo tanto a elixir a aventura. Como sinalamos, moitos dos que nos detivemos nesta obra, vemos detrás *Rayuela*, de Julio Cortazar, lectura que consta na biblioteca da autora.

Foron moitos os comentarios que sobre *Leonardo e os fontaneiros* se realizaron, aínda que non inmediatos dado que non recibiu o primeiro premio. Cando se leu con calma si foi obxecto de boas análises, como a realizada por Agustín Fernández Paz (1989: 77), quen fala de tres facetas, das que dúas son externas e unha interna:

As externas son: en primeiro lugar, a vida do protagonista no colexio e na súa casa, coa descrición das pequenas aventuras que se van sucedendo ó longo dos días; en segundo lugar, a amizade que Antón fai con Leonardo, un can da rúa, co que se ve tódolos días ata a morte do animal. A interna –sen dúbida a máis importante– está constituída pola evolución vital do protagonista, evolución que imos coñecendo a través das súas reflexións e pensamentos, e que nos permite comprobar como vai madurando e facéndose maior, neses difíciles anos da adolescencia.

En 1988, de novo, María Victoria volveu salientar na LIX galega con *Anagnórise*, novela que contribuíu a conformar o hoxe chamado subsistema xuvenil desde a narrativa. Certamente xa iniciara esta contribución con *Leonardo e os fontaneiros*, pero debemos destacar agora o achegamento a un lectorado que vai máis alá do que se inclúe na LIX, de aí que se cualifique de novela de fronteira.

Por medio dun narrador, dos diálogos entre os protagonistas e dun monólogo interior moi novidoso na LIX galega, cóntase a evolución, a formación, dun mozo a partir da súa relación cunha muller adulta que o recolle en autostop. Descríbese con realismo a evolución psicolóxica do personaxe desde que fuxiu da súa terra, dos problemas e contradicións cotiás, a Madrid, ata que volveu, unha vez que atopou a súa identidade; proceso no que foi axudado por unha muller intelixente e comprensiva, que desde a experiencia que dá a vida adulta soubo axudalo e tratalo, como se mostra a través dos diálogos e linguaxe empregada. Ao volver, resólvese a *anagnórise* (DiTerLi 2006) de partida, que o levou a separarse da terra e dos seus. Está feita a través de contrastes, de dualidades, como o rexistro lingüístico vulgar, da rúa, empregado por Nicolau e o coidado, culto, de Xulia Andrade, a condutora; entre a inocencia e inxenuidade do protagonista e a experiencia e sabedoría da muller. Unha obra cargada de valores e emocións, sen mensaxes explícitas, si con accións e reflexións veraces.

Como o seu subtítulo indica, é unha novela de amor, pero tamén de viaxe, unha *bildunsroman* (DiTerLi 2006), cremos que a primeira en lingua galega neste sistema literario, como tamén é a primeira que expón con claridade, a través dos pensamentos do protagonista, a imaxe que da muller tiñan os homes do momento, desde moi novos:

As tías non saben conducir. As tías non paran para coller a ninguén. Coas tías non se pode contar para nada. Ándanche polo mundo con medo a todo, á velocidade, ós ladróns, ós asaltadores, ós atracadores, ós violadores... Conducen cun amaneiramento ridículo, o asento baixo do volante, as pernas encollidas, o lombo ríxido e a ollada espreitante.

Pero, ben mirado, tampouco non interesa que te collan porque xamais se botan á estrada para faceren viaxes longas. Se algunha para, que é cousa insólita, sempre che dirá que vai mercar viño, pan de millo, patacas, mazás... Aí pretiño, a catro ou cinco quilómetros. As mulleres andan sempre a mercar. E as que non mercan, venden. E as que non mercan nin venden, miran. E as que non mercan, nin venden, nin miran, preguntan. E todas aldean.

As mulleres son parvas, e amais moi metidas (1988: 9).

Anagnórise foi moi ben recibida xa desde o momento da súa publicación e recoñecida con posterioridade con galardóns varios.

Na década dos noventa, o número de obras narrativas e mesmo poéticas medrou ata chegar a mil cento vinte: trescentas sesenta e seis narracións; sesenta e catro poemarios e trinta obras de literatura dramática; seiscentas sesenta traducións.

Os creadores galegos foron moi recoñecidos e traducidos a diversas linguas. María Victoria seguiu empeñada en contribuír, desde calquera ángulo, a ese recoñecemento da lingua e literatura galegas, por iso, consciente do apoio que precisaba a poesía, sorprendeu publicando uns poemarios narrativos, moi do gusto dos máis novos, como foron *¿Un cachño de bica?* (1994b), onde se relata a historia dunhas letras que emerxeron dunha cunca de almorzo e permitiron crear ilusións e fantasía en Iván e a súa cadela Nica; *¿E habrá un tirón de orellas?* (1997), na voz da cadela Alma, cántase, coas mellores artes poéticas para a infancia, ao “solpor”, á “noite” e a todo o que a cadela atopou na escapada nocturna; *¿Xa non teño medo!* (1998) onde se ofrece unha visión moi achegada ao lector esperado sobre medos e descubertas nunha festa nocturna. Unha volta ao subsistema infantil para insistir na necesidade de crear o imaxinario a partir das manifestacións poéticas.

Ao finalizar esta década, aínda que agora xa agromaron moitos escritores e escritoras con achegas novidosas, María Victoria volveu a se poñer nun lugar de honra coa novela *Guedellas de seda e liño* (1999), outra obra realista, na que volve a temas recorrentes, a complexidades, agora máis notables, temáticas e estruturais, ao xogo de contrastes, agora ampliados co metafórico seda-liño.

En relación coa temática, a novidade é a introdución do mundo dos xitanos, un mundo marxinal nesa altura, situado nas ladeiras dun pazo, co que se anticipou unha década a unha temática, a da multiculturalidade, que foi moi cultivada no que vai de século XXI. De novo Moreno fala do amor e da adolescencia, focalizada agora nunha rapaza de clase alta que, por tradición, chega a ser a herdeira do pazo e no entanto consegue romper con moldes familiares e vivir na realidade, na súa época e relacionarse con outras clases sociais. A novela relata tamén a historia dos habitantes dese pazo que viven na ladeira amable, a de sotavento, dese outeiro que mira ao mar (probablemente situado nos arredores de Redondela ou Marín) nunha homenaxe deliberada e explícita a Ramón Otero Pedrayo tanto pola caracterización psicolóxica dos personaxes como pola lingua barroca empregada. Na outra ladeira dese outeiro (a de barlovento) habita a miseria do arrabalde, poboado polos marxinalados sociais que non teñen cabida en ningures, xitanos, ionquis, desafiuzados, para os que a sociedade non ten reservado ningún lugar de felicidade pois están condenados de antemán ao fracaso. E se antes falamos de homenaxes literarias, parécenos ver aquí unha homenaxe clara a *Tiempo de silencio*, de Luis Martín Santos, e á corrente do Realismo social dos anos sesenta, tan cultivada na literatura en castelán por esa xeración de escritores, a cal, por outra parte, era a propia xeración de María Victoria Moreno antes de que a gañásemos para a causa do galego. Pénsese que *Alcores de Donalvar* (finalista do Café Gijón nesa década) é unha novela emparentada co Realismo social que nese momento imperaba. Dende o punto de vista formal, o feito de comezar a novela coa técnica

clásica de *in media res* para logo deixar ben atada a complexidade que comporta, é outro acerto que lle permite ir abrindo liñas temáticas diversas que logo van confluindo nun clímax que conduce ao final.

Xa no século XXI⁹, María Victoria pouco necesitaba para volver ocupar un lugar de honra, mais deixou escrito un diario a modo de longo monólogo interior onde dá conta da súa vivencia do cancro. Queremos destacar este texto porque, aínda que non forma parte da produción específica da LIX, sérvenos para dar conta da súa inmensa capacidade de fabulación inesgotable, pois nel fálanos de dous contos que lle narra á súa filla Begoña (“O cogombro rebelde” e “As Lepantitas”) e tamén da función destes: educar en valores, para que a súa filla, ao igual que os seus alumnos, fosen coa intervención da literatura “máis cultos, máis lúcidos, máis críticos e máis felices”. A mala fortuna dun cancro de mama levouna antes de tempo, pero case sen forzas aínda puido ver a súa derradeira obra dirixida ao lectorado máis novo: *Eu conto, ti cantas...* (2005) que reúne os tres poemarios con que iniciou a década dos noventa aos que engadiu “Can branco, can negro”, que pouco máis achega pero que recorda que María Victoria foi unha axente fundamental na conformación do sistema literario infantil e xuvenil.

A MODO DE CONCLUSIÓN

Despois do comentado, deixando a un lado relatos e poemas incluídos en libros colectivos e publicacións periódicas, moitas veces esbozos de obras posteriores, agás algunha referencia necesaria, queremos salientar que:

- María Victoria, desde a súa atalaia docente observou e veu a necesidade de se dirixir, sobre todo, ao alumnado –aos seus “cachorros”– e aos doutros docentes, de forma próxima para atraelos á lectura; e aos mediadores para que soubesen elixir obras nas que as manifestacións dos problemas dos máis novos fosen reais e recoñecidas, convencida de que só así se conseguirían lectores competentes, para o que era preciso, en primeiro lugar, cambiar os modelos educativos vixentes.
- Non foi unha autora prolífica, posiblemente debido a que, como moitas das mulleres da súa época, puxeron diante do seu gusto por escribir a familia e o traballo, soñando que desde esas institucións se cambiaría a sociedade, xa que

9 Século no que podemos falar de consolidación da LIX en galego, o número de obras que conforman a produción medrou considerablemente e abríronse novas vías de visibilización. Acolléndonos a un dos trazos de identidade da cultura galega, contar por dúcias, nos primeiros doce anos do século publicáronse dúas mil catrocentas trinta e cinco obras, delas mil duascenas sesenta e dúas en galego e mil cento setenta e tres traducidas. Incorporáronse, ás cincuenta anteriores, vintecinco mulleres e conseguiron triplicar o número de obras de autoría feminina, como se pode seguir polo proxecto *Informes de Literatura*, que dirixe, desde o Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, Marta Neira Rodríguez (2007).

consideraba que os rapaces e rapazas que ela educaba construírían unha sociedade futura de valores que levasen á igualdade, solidariedade, respecto, patrimonio, identidade, igualdade de xénero, por isto non renunciou nunca a plasmar a situación das mulleres e os seus desexos. Fíxoo, sobre todo, aínda que non só, a través de voces narradoras e protagonistas femininas que foxen de vidas planas para reflexionar e facer reflexionar sobre a complexidade da vida e os cambios que consideraba precisos unha vez que se desbotasen os contravalores.

– A súa é unha Literatura con Maiúsculas e Metaliteratura. O primeiro porque a súa obra está realizada a partir dunha prosa precisa, cunha linguaxe literaria adecuada, cun léxico escolleito, cun bo facer xeral que respondía ás súas querenzas de achegarse ao lectorado elixido para que se convertese en lector competente. Por iso, botou man de referencias e intertextualidades, desde onde amosou tamén a súa formación literaria. O segundo porque en moitas das súas obras sempre introduce reflexións sobre a literatura e o acto de ler.

– Achegou, en cada momento, ao sistema literario infantil e xuvenil galego, a partir da observación do que había, novidades que a levaron a ocupar un lugar de honra no mesmo. Así, se o cabaleiro da triste figura (don Quixote), tan querido por ela, inmortalizou “La Mancha”, María Victoria inmortalizou a LIX galega polo seu papel pioneiro e fundacional no polisistema literario do seu país de adopción que, no ano 2018, a homenaxeou singularmente, e isto a pesar de que no relato “Nosoutras”, referíndose a ela e outras catro escritoras galegas destacadas, dixo:

Non somos unha elite nin pretendemos pasar á historia. Vivimos como cidadás de a pé nunha Galicia que loita por incorporarse con dignidade aos tempos modernos. Vémonos rodeadas por xente que o fai mellor ca nós (escritores, deseñadores, músicos, empresarios, pintores...) e iso estímúlanos. Secasí, hai unha humilde maneira de sentirse importante, a de quen abre camiño sen deixar constancia da súa pegada, e esa é a nosa (Roig 2018b: 64).

Como vemos, equivocouse pois si que deixou constancia da súa pegada e chegou a ocupar un lugar de honra na LIX e a ser recoñecida como unha muller comprometida que contaxiou e ilusionou a lectores e mediadores en xeral.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

OBRAS DE MARÍA VICTORIA MORENO

- Moreno, María Victoria (1973): *Mar adiante. Historias de nenos pra nenos*. Sada: Ediciós do Castro. Presentación: Xesús Alonso Montero. Ilustración cuberta: Carmen Arias. Ilustracións interiores da autora.
2ª ed.: Narrativa pra nenos. Sada: Ediciós do Castro, 1986. Ilustracións: Araceli Liste.
Reed.: Merlín 193. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2009. Ilustracións: Manolo Uhía.
- (1979): “O cataventos”, en Agrupación Cultural O Facho, *Contos pra nenos*. Vigo: Galaxia, 33-46. Ilustracións: Xosé Manuel Xiráldez.
Reed.: Libros do sol e da lúa 11. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 1989. Ilustracións: Carme Peris.
Reed.: Santiago de Compostela: Urco Editora, 2017. Ilustracións: Lara Torres.
Trad. ao catalán: *El Penell*. Libres del sol i de la lluna. Libres de la Lluna 47. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Monserrat, 1989. Ilustracións: Carme Peris.
- (1985): *La niebla*. La gaviota. Barcelona: La Galera. Ilustracións: Carme Peris, versión da autora.
Trad. ao galego: *A brétema*. O elefante contacontos 1, serie Infantil. Vigo: Ir Indo, 1999. Ilustracións: Xaime R. Asensi.
Reed.: Santiago de Compostela: Urco Editora, 2017. Ilustracións: María Montes Sueiro.
Trad. ao catalán: *La boira*. La gavina. Barcelona: La Galera, 1985. Tradución: Francesc Boada i Moret. Ilustracións: Carme Peris.
- (1986a): *A festa no faiado*. A chalupa 24. Vigo/Barcelona: Galaxia/Elkar/ La Galera. Ilustracións: Lola Blázquez.
2ª ed.: Árbore. Vigo: Galaxia, 2007. Ilustracións: Irene Fra.
Reed.: No país dos contos 20. Vigo/Madrid: Galaxia/El País, 2007. Ilustracións: Irene Fra.
Trad. ao catalán: *Festa a les golfes*. La xalupa 24. Barcelona: La Galera, 1986. Tradución: Francesc Boada i Moret. Ilustracións: Lola Blázquez.
Trad. ao castelán: *Fiesta en el desván*. La chalupa 24. Barcelona: La Galera, 1986. Versión da autora. Ilustracións: Lola Blázquez.
Trad. ao éuscaro: *Ganbaran festa*. Txalupa saila 24. Barcelona: La Galera, 1986. Tradución: Joxantonio Ormazábal. Ilustracións: Lola Blázquez.

- Trad. ao aranés: *Era hèsta en humaran*. Era Gabarra 9. Barcelona: La Galera, 1986. Tradución: Frederic Verges e Jausèp Loïs Sans. Ilustracións: Lola Blázquez.
- (1986b): *Leonardo e os fontaneiros*. O barco de vapor 8, serie vermella. Vigo: Galaxia / SM. Ilustracións: M^a do Carme Salgado.
- 2^a ed.: *Árbore 23*, serie azul. Vigo: Galaxia, 1990. Ilustracións: Fran Jaraba.
- 3^a ed.: *Árbore 23*, serie azul. Vigo: Galaxia, 1993. Ilustracións: Manuel Uhía.
- 4^a ed.: *Sete Mares 5*. Vigo: Galaxia/ Editores Asociados, 1999. Ilustracións: Manuel Uhía.
- 5^a ed.: *Árbore 23*, serie azul. Vigo: Galaxia, 2017. Ilustracións: Manuel Uhía.
- Trad. ao castelán: *Leonardo y los fontaneros*. El barco de vapor 147. Madrid: SM, 1988. Tradución: Begoña Llácer. Ilustracións: María Luisa Torcida.
- (1988): *Anagnórise (novela de amor)*. *Árbore 3*, serie rosa. Vigo: Galaxia. Cuberta: Manuel Janeiro.
- 2^a ed.: *Costa Oeste 1*. Vigo: Galaxia, 1997. Cuberta: Manuel Janeiro. Fotografía: Tino Viz.
- Reed.: “Anagnórise”, en Xosé Manuel Eyré Val (ed.), *Antoloxía da narrativa actual*. Vigo: A Nosa Terra/ Asociación Socio-Pedagóxica Galega, 1997, 47.
- Reed.: *Biblioteca Galega 120, 74*. A Coruña: La Voz de Galicia / Vigo: Galaxia, 2002.
- 3^a ed.: *Costa Oeste*. Vigo: Galaxia, 2017. Cuberta: Hayat Husein. Fotografía: Shutterstock/Nito.
- Trad. ao catalán: *Natalia: Anagnórisis*. Garona 5. Barcelona: Pirene, 1989. Tradución da autora.
- Trad. ao castelán: *Anagnórisis (novela de amor)*. Polizones 4. Barcelona: La Galera, 1997. Tradución: Begoña Llácer.
- Trad. ao valenciano: *Natalia: Anagnòrisi*. La Moto 3. Valencia: Tàndem, 1997. Tradución: J. C. Ortega e Xulio Ricardo Trigo.
- (1991a): *As linguas de España*. Andel 9. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- (1991b): *Verso e prosa*. Andel 15. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- (1994a): “Escritora alófona eu?”, en Xesús Alonso Montero e Xosé Manuel Salgado (eds.), *Poetas alófonos en lingua galega. Actas do I Congreso*. Vigo: Galaxia, 109-111.
- (1994b): *¿Un cachño de bica?* O barco de vapor 12, serie branca. Vigo: SM. Ilustracións: Manuel Uhía.
- Trad. ao castelán: *¿Sopitas con canela?* El barco de vapor 62, serie branca. Madrid: SM, 1995. Tradución da autora. Ilustracións: Manuel Uhía.

- (1997): *¿E haberá tirón de orellas?* Árbore. Para ler e escoitar 95, serie amarela. Vigo: Galaxia. Ilustracións: Carme Peris.
2ª ed.: Árbore. Para ler e escoitar 95. Vigo: Galaxia, 2017. Ilustracións: Carme Peris.
- (1998): *¡Xa non teño medo!* A maxia das palabras. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Ilustracións: Manuel Uhía.
- (1999): *Guedellas de seda e liño*. Costa Oeste 26. Vigo: Galaxia. Cuberta: Manuel Janeiro.
2ª ed.: Costa Oeste. Vigo: Galaxia, 2017. Cuberta: Shutterstock / kittirat roekburi.
- (2005): *Eu conto, ti cantas...* Merlín 155, serie azul. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. Ilustracións: Manolo Uhía.
- Moreno, María Victoria e Xesús Rábade Paredes (1985): *Literatura. Século XX. Iniciación universitaria*. Vigo: Galaxia / SM.
- Rábade Paredes, Xesús, María Victoria Moreno e Luís Alonso Girgado (1987): *Literatura 3º de BUP*. Vigo: Galaxia / SM.

BIBLIOGRAFÍA XERAL

- Agrelo Costas, Eulalia (2000): “La labor de la Asociación Cultural O Facho dentro del panorama de la literatura infantil y juvenil gallega”, en Eloy Martos Núñez (ed.), *Actas del II Congreso de Literatura Infantil y Juvenil: historia crítica de la Literatura infantil e ilustración ibéricas*. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 353-355.
- Aleixandre, Marilar e Fina Casalderrey (2018): *María Victoria Moreno: a muller que durmía pouco e soñaba moito*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Blanco, Carmen (1991): *Literatura galega da muller*. Universitaria. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Bouzas Gorgal, Belén (2018): “Contribución a unha bibliografía de e sobre María Victoria Moreno”, en Roig 2018a: 291-336.
- Cerrillo, Pedro C. (2016): *El lector literario*. México: Fondo de Cultura Económica.
- (2017): *La memoria olvidada: estudios de poesía popular infantil*. Ciudad de México: Bonilla Artigas Editores.
- Cerrillo, Pedro C. e César Sánchez Ortiz (2017): *El cancionero popular infantil en educación*. Madrid: Síntesis.
- Cerrillo, Pedro C. e M.ª Victoria Sotomayor (2016): *Censuras y literatura infantil y juvenil en el siglo XX*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

- DíTerLi=Equipo Glifo (dir.) (2006-): *Diccionario de Termos literarios* [web]. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Disponible en <http://www.cirp.gal/pls/bal2/f?p=DITERLI>
- Even-Zohar, Itamar (1994): “Planificación de la cultura y mercado”, en Montserrat Iglesias Santos (ed.), *Teoría de los Polisistemas*. Madrid: Arco/Libros, 71-96.
- Fernández Paz, Agustín (1989): *28 libros da literatura infantil e xuvenil galega*. Anel 5. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Ferreira Boo, María del Carmen (2010): “O regreso do barco-escola Arroás”, *Malasartes. Cuadernos de Literatura para a Infancia e a Juventude* 20, 38-41.
- Figueroa, Antón (2001): *Nación, literatura, identidade. Comunicación literaria e campos sociais en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- García Padrino, Jaime (2018): *Historia crítica de la Literatura Infantil y Juvenil en la España actual (1939-2015)*. Madrid: Marcial Pons Historia.
- Gracián, Ánxela (2018): *Doce cartas a María Victoria Moreno*. A Coruña: Hércules de Edicións.
- Mociño González, Isabel (2017): “O traballo das mulleres na LIX. O rural e o mar en tres obras pioneiras”, *Boletín Galego de Literatura* 50, 35-67.
- Neira Cruz, Xosé Antonio (1999): “María Victoria Moreno Márquez: «Estou a escribir contrarreloxo» [Entrevista]”, *Fadamorgana* 3, 12-16.
- Neira Rodríguez, Marta (dir.) (2007-): *Informes de Literatura* [web]. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación e Humanidades. Disponible en <http://www.cirp.gal/rec2/informes/>
- Pena Presas, Montse (2018): *A voz insurrecta. María Victoria Moreno entre a literatura e a vida*. Vigo: Galaxia.
- Perozo, Xosé A. (2018): *Mª Victoria Moreno, terra adiante*. Teo: Auga Editora.
- Queixas Zas, Mercedes e Cesáreo Sánchez Iglesias (2018): *Renacer á descuberta das palabras. María Victoria Moreno. “De nós”: monografías con perspectiva galega 2*. Santiago de Compostela: Sermos Galiza.
- Roig Rechou, Blanca-Ana (1996): *A literatura galega infantil: Perspectiva diacrónica, descrición e análise da actualidade*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento.
- (2002): “A Literatura Infantil e Xuvenil en Galicia”, en Anxo Tarrío Varela (coord.), *A literatura desde 1936 ata hoxe: narrativa e traducción*. Galicia XXXIV. A Coruña: Hércules Ediciones, 382-501.
- (2005): “Literatura infantil e xuvenil en Galicia: dos inicios á consolidación”, *Boletín Galego de Literatura* 32, 141-167.
- (coord.) (2015): *Historia da literatura infantil e xuvenil galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

- (coord.) (2018a): *María Victoria Moreno. Homenaxe. Palabra fértil no tempo*. Cadernos Ramón Piñeiro XXXVIII. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación e Humanidades.
- (ed.) (2018b): *Nun lugar de Galicia. María Victoria Moreno*. Santiago de Compostela: Universidade.
- (2018c): “Educación emocional. A poesía nas aulas infantís. María Victoria Moreno e Antonio García Teijeiro”, en Ana Cristina Masedo, Sara Reis da Silva e Marta Neira Rodríguez, *Primeiros Lectores. Primeiros Poemas*. Porto: Tropelías & Companhia.
- Soto López, Isabel (1999): “A beleza polo lirismo e a tenrura. Achegamento á obra de María Victoria Moreno”, *Fadamorgana* 3, 17-20.
- (2000): “Dos extremeños en la literatura gallega: Mª Victoria Moreno y Xosé Antonio Perozo”, en Eloy Martos *et al.* (eds.), *Actas del II Congreso de Literatura Infantil y Juvenil. Historia crítica de Literatura Infantil e Ilustración Ibéricas*. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 257-261.
- Soto, Isabel e Xavier Senín (2018): *María Victoria Moreno. Sementadora de futuro*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Tarrío Varela, Anxo (1988): *Literatura gallega*. Madrid: Taurus Ediciones.
- (1994): *Literatura gallega. Aportacións a unha historia crítica*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Valriu, Caterina (2010): “Reescriptures de les rondalles en el s. XXI (2000-2009)”, en Blanca-Ana Roig Rechou, Marta Neira e Isabel Soto López (coords.), *Reescrituras do conto popular (2000-2009)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 13-30.
- Varela, M (2001): “A alma de Galicia non ten outro camiño para florecer que o galego”, *Diario de Pontevedra* 2/IX/2001, 2-3.
- Viñas Piquer, David (2018): “[Entrevista] Darío Villanueva: «Hay que recuperar la creencia de que la Literatura es una Institución social y estética de primera magnitud»”, *Tropelías. Revista de Teoría de la Literatura y Literatura Comparada* 30, 338-354. https://doi.org/10.26754/ojs_tropelias/tropelias.2018302908